

Nas-Olgu Diyalektiği Bağlamında Tedrîcîlik ve Tencîm

Gradualism and Piecemeal Revelation in the Context of the Divine Decree-Fact Dialectic

Öğr. Görevlisi Mustafa Yücel ŞARALDI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Tafseer
msaraldi@cumhuriyet.edu.tr

 [0000-0001-8632-6500](https://orcid.org/0000-0001-8632-6500)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article	
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted	Yayın Tarihi / Published
21 Ekim / September 2022	14 Ocak / January 2023	15 Mart / March 2023

Atıf Bilgisi / Cite as:

Şaraldı, Mustafa Yücel. "Nas-Olgu Diyalektiği Bağlamında Tedrîcîlik ve Tencîm", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 44-68.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1192928>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Nass-Olgu Diyalektiği Bağlamında Tedrîcîlik ve Tencîm

Öz ► Kur'an'ın tencîmî olarak inzâl edilmesi; onun yirmi üç yıllık zaman diliminde âyetlerini Hz. Peygamber'e peyderpey indirmiş olmasını ifade eden bir anlayıştır. Kur'an, Cahiliye toplumunun inanç-ibadet algısını ve ahlâki değerlerini dikkate almıştır. Vahyin, âyetleri bu ekseninde tencîmî olarak indirilmesi ile toplumun da Kur'an'ın amacı doğrultusunda tevhidî bir ahlâk toplumuna dönüştürülmesine tedrîcîlik denir. Tedrîcîlik, birey ve toplum hayatının sosyal dokusunu değiştirmede aşamalılık ilkesidir. Biz bu makalemizde iki amaç hedefledik. Birincisi tencîm ve tedrîc kavramlarının ifade ettiği farklı anlama temas etmek olacaktır. İkincisi ise, diyalektik bir ilişki çerçevesinde, vahiy döneminde Kur'an'ın tencîmî bir yöntemle kendi teşekkülünü oluştururken diğer yandan da toplumu şekillendirmesine (teşkil) değinmek olacaktır. Bu diyalektik ilişki sonucu İslâm toplumunun oluşum aşamalarında tedrîcîliğin, Kur'an'ın temel amaçlarına ulaşmada bir yönlendirme/metod olduğu aşikardır. Bu metoda göre de her çağda toplumların kendi dinamiklerine vahyin ictihâdî bir dinamizmle cevap üretmesi mümkündür. Nass-olgu diyalektiği bağlamında tedrîcîlik ilkesi bize bazı ipuçları vermektedir. Bu yöndeki ictihâdî dinamizm bizim makalemizin esasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tencîm, Tedrîc, Teşkil, Teşekkül.

Gradualism and Piecemeal Revelation in the Context of the Divine Decree-Fact Dialectic

Abstract ► The revelation of the Qur'an piece by piece means that the Quran verses were not revealed to the Prophet at once, but were sent down gradually in twenty-three years time. The Qur'an has taken into account the faith-worship perception and moral values of the ignorant society. The piecemeal revelation of the Qur'an verses and in line with the purpose of the Qur'an transformation of the society into a moral one which believes in unification and oneness of Allah (tawhid) means gradualism. In other words, gradualism means changing the social fabric of individual and community life. In this article, we primarily aim to touch upon the different meanings of the concepts of piecemeal and gradualism. Furthermore, we aim to indicate that there is a dialectical relationship in the period of revelation in which while the formation process of the Qur'an was ongoing, it itself also continued to shape the society with a piecemeal method as well. As a result of this dialectical relationship, it is obvious that gradualism is a method for reaching the basic aims of the Qur'an in the formation stages of the Islamic society. According to this method, in the context of the divine decree (nass)-fact dialectic, the principle of gradualism guides us and gives some clues. In this regard, ijthad dynamism will be the basis of our article.

Keywords: Tafseer, Piecemeal, Gradualism, Shape, Formation.

Giriş

Tedrîcîlik metodu literatürde, İslâm toplumunun oluşum aşamaları olarak ifade edilir. Toplum tedrîc sürecini yaşarken, her bir aşamasında, belirli bir karakteri var etmekte ve dönüşmektedir. Kur'an'ın nüzûlünün tencîmî olarak vahyedilişi de bunun bir hikmeti ve delilidir.

Kur'an insan hayatını, vahyin temel amaçları doğrultusunda yönlendirmektedir. Bu durum, gelişmekte olan İslâm toplumunda ortaya çıkan yeni problemlere, ihtiyaçlara cevap vermekle mümkündür. Bireysel ve toplumsal olarak maddi ve manevi anlamda değişim ve

dönüşüm, bir zorunluluktur. Yaşamımızı devam ettirdiğimiz bu dünya üzerinde, belli bir zaman sürecinde her şey belli bir ölçüde değişmektedir. Değişmeyen bir şey varsa o da “değişme kanunu”dur. Tedrîcîliğin aklen zarûrîliğini gösteren hem zamansal hem de çevresel¹ faktörler bulunmaktadır.

Nass-olgu diyalektiğindeki tedrîcîlik esasında şirk toplumunu tevhid toplumuna dönüştürmede hem tebliğ/irşat faaliyetini hem de hükümlerdeki (ibadet ve muamelat) tatbiki içine alan bir tanımdır. Sürekliliği ve aşamalılığı toplum ekseninde değerlendirir. Tedrîcîliğin kapsamı hem Mekke hem de Medine dönemindeki tüm içeriktir. Tencîm yöntemine göre, yüce Allah Kur'an âyetlerini, vahye muhatap olan toplumun karakterini dikkate alarak, âyet veya âyetler grubunu indirmiştir. Onları imân ve sâlih amelle zihnî, rûhî ve bedenî terbiye ile bilinçlendirir. Muhatap toplum, itikat ve ibadet ekseninde oluşturduğu tevhid ahlâkı ile aynı paralelde teşrî' hükümlerin ağırlığı (kolaydan zora, azdan çoğa doğru) da artmaktadır. Daha açık bir ifade ile Nass-olgu diyalektiğinde; muhatap toplumun karakterini dikkate alarak indirilen vahyin parça parça nüzûlüne tencîm, aynı paralelde muhatap toplumun bu indirilen âyetler ışığında şekillenmesine tedrîcîlik denilmektedir.² Kur'an, bu metotla, insan fitratını ve toplumların değişim yasalarını (sünnetullah) esas almaktadır.

Kur'an'ın teşekkül süreci, Mekke döneminde yaklaşık 13 yıl, Medine döneminde ise 10 yıl kadar sürmüştür. Mekke döneminin, inananlar açısından bir pedagojik eğitim ve hazırlık safhası olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Müslümanlar, tevhîdî akideyi gönüllerine yerleştirerek, aynı inancı taşıyan mümin kardeşleriyle birlikte müşriklerin ıstırap ve işkencelerine karşı sabır ve tahammül göstermeye çalışmışlardır. Mekke dönemindeki âyetler, Kur'an'ın genel anlamdaki muhtevasını içerir. Genellikle ahlâk, adalet, eşitlik, özgürlük, barış, paylaşım gibi konular içerir. Her çağa seslenen evrensel ilkeler ve mesajlar taşıdığı görülmektedir. Tevhit, nübüvvet ve ahiret hayatı ile ilgili konular ağırlıklıdır.³

Mekke'de ortak bir vicdan hürriyetine sahip olamayan Müslümanlar, inançlarını özgürce seslendirmek ve ibadetlerini de serbestçe yerine getirmek istiyorlardı. Bu amacı gerçekleştirmek için her adımlarında ağır bir imtihan tecrübesi yaşıyorlardı. Bunun sonucunda Müslümanlar, dinlerini rahat yaşamak ve tebliğ etmek için hicret gerçeği ile karşılaşmışlardır. Dolayısıyla Müslümanların, Medine'ye hicret ile İslâm devletini kurma mücadelesi başlamıştı.

¹ Niyazi Öktem, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi* (İstanbul: Der Yayınları, 1985), 285.

² Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 1/69-78.

³ Muhammed Kutub, *Dirâsetün Kur'aniye* (Kahire: Daru's-Şuruk, 1991), 20.

Medine dönemindeki âyetler, içerisinde ibadet ve muâmelâtla ilgili hukuki düzenlemelerin bulunduğu bölümlerdir. Bu dönemde, Mekke'deki içeriğin yanında teşrî' hükümlerde te'kid, tekrar ve sosyal dokunun oluşum safhalarına göre yeni hükümler getirilmiştir. Bu durumda Mekke dönemine, genel ve soyut (küllî yöntem), Medine dönemine ise ayrıntılı ve somut (cüz'î yöntem) diyebiliriz.⁴

Teşkil ve teşekkül kavramlarını, tencîm ve tedrîc kavramlarıyla birlikte değerlendirmenin ve aralarını buluşturmanın literatüre zengin bir anlam katacağı kanaatindeyiz. Bu çerçevede anılan kavramları içerdikleri ortak ilkelerle ele alarak işleyeceğiz.

Modern dönemde tedrîc (aşamalılık-gradualism) yönteminin sadece Kur'an'ın teşekkül süreci (nüzü'l dönemi) ile ilgili olmadığı, her toplumun özel şartlarını dikkate alan, süreklilik ve dinamizm esasına dayalı ictihâdî bir yöntem olduğu araştırmalara konu olmaktadır. Bu dinamizme hayat veren makâsıdın temel paradigmalardan biri tedrîcîlik ilkesidir. Zira insanlığın gelişimini ve toplumların düzeyini dikkate alan tedrîcîliği, aynı zamanda anlam çoğulculuğunun/sapmasının⁵ önüne geçilmesi açısından da makâsıd'ın içinde yer alan bir prensip olarak düşünmek önem arz etmektedir. Dolayısıyla vahyin temel gayesine ulaşmada, tedrîcîlik (teşkil) prensibinden istifade edilerek, aktüel yaşama yön vermede ictihâdî bir yöntem önerisi makalemizin esasını oluşturmaktadır.

1. Nass-Olgü Diyalektiği Çerçevesinde Kur'an'ın Nüzûlü

Kur'an'ın yirmi üç yıl gibi bir süreç içinde parça parça/peyderpey inzâlî ile metnin ortaya çıkması, Kur'an'ın teşekkül sürecinin, muhatabın olgusal durumuyla ilişkili olduğunu gösterir. Yani nass-muhatab ilişkisinde bir diyalektik ilişkinin varlığından bahsedebiliriz.

Nass-olgü ilişkisi, Cenâb-ı Hakkın âyetleri inzâl buyururken muhatapları ve onların etrafında gelişen olayları dikkate almasına denir. Olgü, Kur'an'ın inişi esnasında ilk muhatap kitlenin yaşamış olduğu sosyal gerçekliği, insanların ihtiyaçları ve beklentileriyle ilgili oluşumları ifade etmektedir. Nass ise bunlara verilen cevaptır.⁶

⁴ Talip Türcan, "Tedrîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265-267.

⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Farid Esack, *Kur'an Özgürleşme ve Çoğulculuk*, çev. Çağla Taşkın (Ankara: Hece Yayınları, 2018).

⁶ Muhsin Demirci, *Kur'an'da Sosyal Gerçeklik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 18-31.

Kur'an'ın nüzûlünü (ilk inzâlini) ifade eden iki âyet-i kerime şöyledir: “*Kur'an'ın indirildiği Ramazan ayıdır.*”⁷, “*Biz onu (Kur'an'ı) Kadir gecesinde indirdik.*”⁸ gibi benzer âyetlerde yer alan ‘inzâl’ kelimesine ‘toplu iniş’ manası verilmesine Subhi Salih (ö. 1986) itiraz etmektedir. Subhi Salih, bu durumun tarihte Kur'an'ın peyderpey indiriliş gerçeğine ters düştüğünü ve bunun inanç açısından itikadî bir mesele olmadığını dolayısıyla buna katılmadığını dile getirmiştir.⁹ Yine Zemahşerî¹⁰ (ö. 538/1144) ve Nasr Hamid Ebû Zeyd (ö. 2010) bu gibi âyetlerde yer alan ‘inzâl’ kelimesinin toplu bir inişi ifade etmediğini, esasında ‘Kadir gecesinde Kur'an'ın inmeye başlamasını’ ifade ettiğini söylemiştir.¹¹

Kur'an'ın kendisi de bunu desteklemektedir. Zira Kur'an'ın münecemen yani parça parça indirildiğini ifade eden âyetler şu şekildedir: “*Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye okumaya elverişli bölümlere ayırdık, peyderpey indirdik.*”¹², “*İnkârcılar, “Kur'an ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya!” diyorlar. Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdik.*”¹³

Kur'an'ın peyderpey indirilişini ifade eden tencîm kelimesi نجم “doğmak, bitmek” kökünden türemiştir.¹⁴ Bu kökten türeyen, ‘tencîm’ ise, bir şeyin parça parça, bölüm bölüm aralıklarla ortaya çıkması anlamına gelir.¹⁵ Terim olarak tencim kelimesi şöyle tanımlanabilir: “*Kur'an'ın 23 yılda çeşitli aralıklarla farklı olay ve olgular çerçevesinde bölüm bölüm inmesine tencîm yani Kur'an'ın parça parça inişi denir.*”¹⁶

⁷ *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/185.

⁸ el-Kadir 97/1.

⁹ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l- Kur'an* (b.y., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 51; Ayrıca nüzul nazariyeleri tartışması ve tasnifini için bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-Şirfân*, 1/58-64.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 2012), 1/174.

¹¹ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhumu'n-nass dirase fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Merkezu'l-Kâfi el-Arabî, 1994), 100.

¹² el-İsrâ 17/106.

¹³ el-Furkân 25/32.

¹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1424/2003), “ncm”, 4/195; Mecdüddîn Ebu's-Sâdat el-Mubarek b. Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğârîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 5/24.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî eymâni'l-îmân*, thk. Abdullah b. Sâlim el-Battâtî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1429), 358.

¹⁶ Ömer Faruk Yavuz - Bilal Deliser, *Tefsir Metinleri I, Kur'an Metni ve Olgusal Bağlamı ile İlgili Kavramlar* (Bursa: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019), 45.

Kur'an'ın peyderpey indirilişine dair pek çok hikmetler vardır. Bu hikmetlerden bazılarını; Hz. Peygamberin kalbini kuvvetlendirmek, Müslümanların durumunu dikkate alarak onları cesaretlendirmek, teselli etmek, onlara kolaylık sağlamak, onların âyetleri içselleştirmelerini ve ezberlemelerini kolaylaştırmak, ahlâk ve eğitimi hedeflemek, muhataplarına meydan okumak ve aciz bırakmak, münafıkların, ehl-i kitabın ve müşriklerin sorularına cevap vererek direk muhatapla ilişkide olmak şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁷ Bu hikmetler çerçevesinde belki de en önemli ve kapsayıcı olan hikmet, Kur'an'ın nass-olgu diyalektiği içinde teşekkül etmesidir. Dolayısıyla Kur'an'ı anlamaya çalışırken bir yandan nasların dil bakımından inceliklerini bilmek, diğer yandan da metinle tarih-kültür ve toplum arasındaki ilişki çerçevesinde yüce Allah'ın maksadını (kasdu'l-mütekellim) ortaya çıkarmak gerekmektedir.¹⁸

Kur'an'ın tencîmî ve nass-olgu diyalektiği çerçevesindeki tadrîcîlik konusunun, Kur'an tefsirinin doğru anlaşılması açısından önemli bir yaklaşım olduğu bilinen bir durumdur. Nitekim gerek nüzûl ortamını dikkate alan araştırmalar olsun gerekse de esbâb-ı nüzûl veya Mekkî-Medenî ayrımını gözetilen araştırmalar olsun, tefsire ilişkin bu gibi çalışmalar, hep bu anlamı ortaya çıkarma gayretine dayanmaktadır. Çünkü Kur'an metninin parça parça inişinin farkındalığı her bir bölümün (âyet veya âyet pasajlarının) indiği zaman, mekân ve problemlerle ilişki kurmak, Kur'an'ı daha doğru anlama ve tefsir etmesine imkân verecektir. Bu anlayış bize, yeri geldikçe tek bir sûre içerisinde, tarihsel bağlamı dikkate alarak farklı zaman ve koşullarda inen âyet grupları arasında iç bağlam oluşturmamızı sağlayacaktır. Bu konuda verilecek örneklerden biri Alak sûresi'dir. Bilindiği üzere sûrenin ilk beş âyeti, Hz. Peygamber'e risâlet görevinin verildiği ve inen âyetleri insanlara okuma/aktarma yönünde vurgu yapan ilk âyetlerdir.¹⁹ Sûrenin geri kalan kısmı bundan yaklaşık üç yıl sonra inmiştir. Bu âyetler, Hz. Peygamber ve ashabını namazdan alıkoyan Ebû Cehil ve müşriklerle ilgilidir.²⁰ Kur'an'ın tencîmî olarak indiğinin ve toplumun tadrîcî olarak değişiminin farkında olan bir kimse, bu iki bölümü bir bütünlük gibi değil hem tarihsel bağlam hem de konu çerçevesinde anlamaya çalışır. Bu durumun da Kur'an'ı daha doğru anlama ve tefsir etmede göz ardı edilemeyecek bir husus olduğu açıktır.

Kur'an, tencîmî olarak teşekkül ederken, aynı paralelde toplumda tadrîcî bir yöntemle şekilleniyor. Nüzûl dönemindeki bu süreç genellikle iki dönem altında incelenir. Bunlar Mekke

¹⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/69-78; Ayrıca konuyla alakalı makale için bk. Yaşar Kurt, "Kur'an'ın Nüzul Süreci", I. Kur'an Sempozyumu (Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2007), 131-135.

¹⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MİFAV, 2019), 151-152.

¹⁹ Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâb-ı nüzûli'l-Kur'an*, Thk. Âsım b. Abdulmuhsin el-Humeydân (Damam: Dâru'l-İslâh, 1992), 10-12.

²⁰ Vâhidî, *Esbâb-ı nüzûli'l-Kur'an*, 460.

dönemi ve Medine dönemi olarak araştırmalara konu olmuştur. Biz de makalemizde bu dönemlere kısaca temas edeceğiz.

1.1. Mekke Dönemi

Mekke döneminde genel olarak imân/tevhîd akîdesinin gönüllere nakşedilmesi hedeflenmiştir. Mekke döneminde Müslümanlar, hâkim ideolojinin/putperest müşriklerin baskı ve zulümlerine karşı çok ciddi sabır ve tahammül göstermişlerdir. Zira müminler, müşrik kesimler tarafından her an zulüm ve baskı altındaydılar.²¹ Böylesi zor bir dönemin cenderesinden geçen müminler için en ümit verici teselli kaynağı Cenâb-ı Hakk'ın inzâl ettiği mesaj yüklü âyetler olmaktadır. Bu şartlar altında vahyedilen âyetlerde, Hz. Muhammed ve ashabına geçmiş peygamberlerin tevhîdî mücadeleleri ve buna karşılık çektikleri çilelerden, Allah'ın rahmet ve mağfiretinin genişliği, uhrevî yaşamdan örnekler verilerek, onların da tüm baskı ve işkencelere karşı sabır göstermeleri tavsiye edilmiştir. Bu konuda birçok âyet bulunmaktadır. Şu âyeti örnek olarak zikredebiliriz: “(Ey Habibim!) Senden önce nice peygamberler yalanlandı. Ve kendilerine yardımımız gelene kadar yalanlanmalarına ve sıkıştırılmalarına tahammül ettiler.”²²

Mekke veya Medine döneminde inen âyet ve sûrelerle ilgili olarak sınıflandırma Ulûmu'l-Kur'an kaynaklarında yer almaktadır. Buna göre üç değişik kriter temel alınmıştır. Bu tasnifler zaman, mekân ve muhatap şeklinde değerlendirilerek, tanımı da yapılmıştır.²³ Bu tanımlardan en yaygını ve en çok tercih edileni, hicret öncesinde nazil olan âyet ve sûrelerin Mekkî; hicret sonrasında nazil olan âyet ve sûrelerin ise Medenî²⁴ olarak kabul edildiği görüştür.

Kur'an'ın en temel konusu akidedir. Medenî sûrelerin belli başlı konusu akide ise de Mekkî sûrelerin ana konusu bütünüyle akidedir. Mekkî sûrelerde akide konusu tüm alanları kaplamakta ve ağırlıklı olarak işlenmektedir.²⁵

Mekkî sûrelerde ağırlıklı olarak Allah teâla, insanın tecrübe alanı içerisinde örnekler vererek, beş duyu organının dışındaki alemin tasavvuruna dair benzetmelerle, kıyasla ve hatta bazı delillendirmelerle kendi varlığı ve birliğini ispata çalışır. Bunun yanında gönderdiği

²¹ Muhammed Gazâlî, *Fıkhu's-sîre*, çev. Resûl Tosun (İstanbul: Risale Yay., 1991), 117.

²² el-En'âm 6/33; Bu konudaki benzer âyetlere bk. el-Âl-i İmrân, 3/34; el-Ahkâf 46/35; el-Müzzemmil 73/10; et-Tûr 52/48; el-Mâide 5/67.

²³ Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *İslâm'da Kur'an*, çev. Ahmed Erdiç (İstanbul: Bir Yay., 1988), 120.

²⁴ Ebü Abdillâh Bedreddin b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l Kur'ân*, thk. Ebu-Fadl Dimiyati (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 132.

²⁵ Muhammed Kutub, *Kur'an'ı Nasıl Okuyalım*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yay., 1992), 77.

elçilerin, ölümün ve tekrar dirilmenin hak olduğunu veya hesap günü gibi hususlarda, bozuk akidelere sahip insanlara deliller sunarak onları, doğru yola davet etmeye çalışır.²⁶ Bu ilk mesajlar, eski âdetlerin cehalete dayandığını ve tamamen anlamsız ve temelsiz olduğunu ispatlar. Buna paralel olarak kâfirler, ahlâksızlıkları, kötü hayat düzenleri, cahiliye âdetleri, Hakk'ı inkâr etmeleri ve müminlere işkence etmeleri nedeniyle uyarılırlar. Bu ilk mesajlar, aynı zamanda evrensel olarak kabul edilen ve her zaman vahye dayalı medeniyetin temelini oluşturan ahlâkî ve kültürel temel prensipler ortaya koyar.²⁷

Mekke döneminde daha ziyade bireysel davranışlarla ve inanç değerleriyle alakalı konular ağırlıklıdır. Bu sûrelerin ekserisinde, inanç esasları, yaratılış, kozmik hadiseler, Allah'ın sıfatları ve ibret verici kıssalar olarak konular çevrelenmiştir.²⁸

İlahi vahiy Mekke'de insanlara seslenirken genellikle "Ya eyyuhe'n-Nas" tabirini kullanmıştır.²⁹ Bu hitap yalnızca inananların değil aynı zamanda bütün insanlığın muhatap alındığını gözler önüne sermiş ve hitabın evrenselliğini ortaya koymuştur.

Kur'an vahyinin tencîmi ile kendi teşekkülünü gerçekleştirmesi ve onun muhatap toplumu değiştirip dönüştürmesi (teşkil), nass-olgu diyalektiğine dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bu diyalektik ilişki sürecinde temel ilkelerin ilk adımları, Mekke döneminde nazil olan âyetlerdir.³⁰

1.2. Medine Dönemi

Medine dönemi, tevhid akidesi üzerine ibâdet, muâmelât ve cemiyet ilişkilerinin inşa edildiği "Medine şehir devleti"³¹ yönetim biçiminin temellerinin atıldığı dönemdir. Zira bu

²⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDVY, 1998), 61.

²⁷ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. M.H. Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 1/18.

²⁸ Yavuz Fırat, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Vahiy Sürecinde Oluşan İslâm Toplumu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1997), 11.

²⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 132-135; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Daru'l-Hadis, 2004), 73-75; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/194-195.

³⁰ Bilgi için bk. Muhammed Kutub, *Kur'an Araştırmaları Mekkî Âyetler*, çev. Bekir Karlığa- Beşir Eryarsoy (İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997); *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, 8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyumu, ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2011); Mevlüt Erten, *Nass-Yorum İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 104-108; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür (Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 86-96.

³¹ Medine vesikasında Medine şehir devletini teşkil eden gruplar sayılmış ve bunların siyasi bir bütün (ümme) oluşturdukları belirtilmiştir. Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ocak 2023).

dönemde genel olarak teşrî' hükümlerin inzâl olduğu veya var olan bazı emir ve yasakların da te'kid edildiği, daha netleştiği dönemdir. Bu dönemde Müslümanların gerek siyasi ve hukuki açıdan gerekse de sosyo-ekonomik açıdan hem sayı bakımından hem de bilinç açısından güçlendiği bir dönemdir.

Bu dönemde Müşriklerin, Müslümanlara karşı yaptıkları zulüm ve haksızlıkların devam etmesi sonucu, cihâd farz kılınmış ve savaşla ilgili hüküm bildiren âyetler nâzil olmuştur.³²

Kur'an öğretisinin ilk öğreticisi ve öğrencileri olarak Hz. Peygamber ve ashabı, hakka dayalı bir hukuk devleti oluşturma sürecinde, nass-olgu diyalektiğine ve tadrîcî prensiplere dayalı olarak toplumda bir inkılap gerçekleştirmişlerdir. Bu süreç önce bir "iletişim toplumu", sonra "bilgi toplumu", sonra "hukuk toplumu", sonunda da "hukuk devleti" olarak kendini göstermiştir.³³

Mekke ve Medine dönemini, tadrîc ve tencîm çerçevesinde bütün/ayrılmaz bir dönem şeklinde değerlendirmek gerekir. Değerli bir usul âlimi olan Şâtıbî (ö.790/1388), Mekkî-Medenî konusunu, dinin tümel ilkelerine yönelik tarihsel bir okuma yöntemi olarak ele almıştır. Buna göre, Mekke döneminde inzâl olunan hükümleri mutlak ve tümel nitelikli değişmez yasalar olarak, Medine döneminde indirilen hükümleri ise Mekke'de vazedilen hükümlerin kayıtlanması ve açıklanması olarak görür. Yer yer nadiren de olsa, Medenî teşrî' içerisinde tümel nitelikli gibi görünen bir ilkenin, aslında üzerinde düşünülünce onun daha kapsayıcı bir tümel ilkeye nispetle tikel içeriğe sahip olduğu ya da tümel bir ilkenin tamamlayıcı bir parçası olduğu kanaatini taşır. Zira bilinmektedir ki, vahyin öncelikli olarak maksadı; din, can, nesil, akıl ve malın korunması diye bilinen beş tümel ilke Mekke döneminde vazedilmiştir. Bu da bize Medine döneminde indirilen vahyî hükümlerin tikel olaylar üzerindeki örneklemelerle bunların tamamlayıcı unsurlar/parçalar olduğu izlenimini vermektedir. Buna bir misal

³² "Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür, Allah bilir siz bilmezsiniz." el-Bakara 2/216; "... müşrikler nasıl sizinle topyekûn savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekûn savaşın." et-Tevbe 9/36; bk. İzzet Derveze, *Allah Yolunda Cihad*, çev. Ali Aslan (İstanbul: y.y., 1988), 71; Muhammed Kutub, *Dirâsetün Kur'âniye*, 21, 22, 216.

³³ Taha Cabir Alvani, *İrtidat (Tarihsel ve Metinsel Analiz)*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Mana Yayınları, 2014), 9.

getirirsek; Medine döneminde teşrî' kılınan cihad, gerçek anlamda Mekke'de ortaya konulan "emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker" şeklindeki tümel ilkenin tamamlayıcısı/tikelidir.³⁴

Hicret öncesi ve sonrasında inzâl olunan âyetlerle müminlerin yüreklerinde besledikleri tevhdî inanç ile ruhları nasıl şekillendiyse, reel yaşamda pratikleri üzerine inandıkları değerleri inşa etmeleri ve toplumu buna göre şekillendirmeleri istenmiştir. Bir İslâm devleti şeklini alması ile Medine döneminde vahiy, daha çok ibadet ve muâmelât konularını ihtiva eden içerikte gelmiştir. Örneğin devletlerarası siyasi-ekonomik ilişkiler, ehl-i kitapla ilişkiler, nifakla ilgi hadiseler, savaş ve barış durumları yine onlardan doğan esir ve ganimetlerle ilgili hususların çözümü gibi çok çeşitli konular gündeme gelmiştir.³⁵ Mekkî âyetler, Allah-insan ilişkilerini düzenleyen bir muhtevaya, içeriğe sahipken, Medenî âyetlerde ise bunun yanı sıra insan-insan ilişkileri üzerinde durduğu da söylenebilir. Medine'de inen sûreler, anlayış açısından Mekke'deki muhtevanın tamamlayıcısı ve teyid edicisi olarak gelmiştir.³⁶

Medine döneminde yer alan hükümler, kolaylık ilkesi, yükümlülüklerin azlığı ve tedricîlik gibi ilkelerle topluma tebliğ edilmiştir. Bu prensiplerden ilki kolaylık ilkesidir. Buna göre Cenâb-ı Hak âyet-i kerime'de şöyle buyurmuştur; "*Allah kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemez.*"³⁷ Allah'ın kullarına yüklediği sorumluluk, kulların güç yetireceği kadardır. Bir başka âyet-i kerime de "*Allah kolaylık diler zorluk dilemez*"³⁸. İslâm kolaylık dinidir.

Diğer bir ilke ise, tekliflerin azlığı prensibidir. Bu prensibe göre, dinde zorluğun kaldırılması amaçlanmıştır. Örneğin seferde orucun tutulmaması veya namazların kısaltılması ya da seferde ve bazı hallerde namazın cem ve takdimi gibi durumlardaki ruhsatlar, hep inananlar için külfet ve zahmetin kaldırılması,³⁹ Cenâb-ı Hakkın kullarına karşı şefkat ve merhametinin bir göstergesidir.

Tencîmde karar (yasalar), insanların onlara daha rahat alışması, içselleştirmesi ve bir sonraki seviyeye geçebilmesi için emir ve yasaklar, muhatap toplumun itikâdî ve amelî yönden belli bir ahlâkî olgunluğa ulaşması paralelinde yavaş yavaş getirilmiştir.

³⁴ Ebu İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el Gırnâtî, Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl-u Selmân (Mısır: Dâru ibn 'Affân, h. 1421), 3/236-240-335; Ayrıca bk. Mustafa Öztürk, "Şâtîbî'nin Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Öncelikleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *İslâmiyât* 1/3 (2000), 87.

³⁵ Muhammed Arkoun, *Kur'an Okumaları*, çev. A. Zeki Ünal (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 216.

³⁶ Yusuf el-Karadâvî, *el-Halâlü ve'l-harâmu fi'l-islâm* (Kahire: Mektebetü'l-Hadîs, ts.), 30.

³⁷ el-Bakara 2/286.

³⁸ el-Bakara 2/185.

³⁹ Abdulmecîd Abdulhamîd ed-Dibânî, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-fıkhı'l-islâmî* (Bingazi: y.y., 1994), 28.

2. Teşekkül ve Teşkil Sürecinde Tedrîcîliğin Rolü

Bu prensipler ışığında teşrî’de tencîm ve tedrîc çerçevesinde bazı hükümlere kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Teşrî’ hükümleri içerisinde yer alan içki ile ilgili ilk merhaledeki âyet Mekke’de, diğer üç merhaledeki âyetler Medine’de inmiştir.⁴⁰ “*Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel meyveler edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.*”⁴¹ İçkiyle ilgili nâzil olan bu ilk âyet Mekke’dir.⁴² Hz. Peygamber Medine’de olduğu zamanlarda Hz. Ömer ve bir grup sahabe Hz. Peygambere gelerek, insanların aklına, malına, canına ve toplum düzenine zarar veren içki hakkında fetva istediler. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu.⁴³ “*Sana şaraptan ve kumardan soruyorlar. De ki; “O, ikisinde büyük günah vardır. İnsanlara bazı faydaları varsa da günahları yararlarından büyüktür.*”⁴⁴ Bu âyet ile içkinin zararının faydasından daha çok olduğuna dikkat çekilmiş ve içkinin büyük bir günah olduğundan bahsedilmiştir.

“*Ey îmân edenler! Sarhoşken ne dediğinizi bilene kadar namaza yaklaşmayın*”⁴⁵ âyetiyle artık içki sadece yatsıdan sonra ve sabah vakitlerinde içilmeye başlandı.⁴⁶ “*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar yoluyla arınıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?*”⁴⁷ Bu âyetin Medine’de nâzil olduğu ve içkiyi kesin haram kılan son âyet olduğu konusunda âlimler arasında ittifak vardır.⁴⁸ Bu âyeti Hz. Ömer duyunca, “Vazgeçtik Ya Rabbi!” diyerek sevincini dile getirmiştir. Artık insana sarhoşluk veren tüm içkiler böylece yasaklanmış oldu.⁴⁹

En büyük günahlardan biri de Ribâ/tefecilik’dir. Ribâ, hicaz toplumunda, alkol gibi toplumda sağlam bir yere sahipti. Başlangıçta, faizin Cenâb-ı Hakk’ı hoşnut etmediğine dair

⁴⁰ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru’l-merâğî* (Beyrut: y.y., 1974), 3/59. Kur’an’da yer alan içki ve faizi yasaklayan ayetlerin tedrîcîlik kapsamında değerlendirilemeyeceğini, bu yasaklamanın bir aşamalılık sürecinde değil, defaten yasaklandığını savunan görüş için bk. Mustafa Hoccoğlu, “Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Ekim 2018), 266-286.

⁴¹ en-Nahl 16/67.

⁴² Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrut: y.y., 1990), 20/54.

⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhavî (Beyrut: y.y., 1992), 2/4.

⁴⁴ el-Bakara 2/219.

⁴⁵ en-Nisa 3/43.

⁴⁶ Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Tefsîru’l-mâverdî* (Beyrut: y.y., 1992), 2/93.

⁴⁷ el-Mâide 5/90-91.

⁴⁸ er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 7/35.

⁴⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camîu’l-beyân’an te’vîli âyi’l-Kur’an* (Beyrut: y.y., 1988), 2/362.

uyarılar ve bunun yerine kârlı sadaka getirisi ile karşılaştırma vardır. Bu âyet-i kerime faiz konusunda ilk inen âyet olarak kabul edilir. Mekke’de nazil olmuştur.⁵⁰ “*İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz faiz Allah yanında artmaz. Allah’ın hoşnutluğunu dileyerek verdiğiniz zekât böyle değildir. İşte bunlar (zekât verenler) onun karşılığını artıranlardır.*”⁵¹ Bu konuda nazil olan diğer âyet-i kerime de ise Cenâb-ı Hak, Yahudilerden örnek vererek müminlerin dikkatini çekmiştir. Faizi yemelerinden dolayı azabı hak ettiklerini bildirmiştir.⁵²

Kur’an, bu meselede tefecilerin kat kat faiz almaları durumuna dikkat çekmiştir; “*Ey îmân edenler! Faizi kat kat olarak yemeyin. Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.*”⁵³ Bu âyetle “*ribe’l-câhiliye*” denen faizin haramlığına işaret edilmektedir.⁵⁴ Bu dönemde çok yaygın olan adet üzere fakir insanlar ihtiyacını gidermek için zenginlerden faizle borç para alırlardı. Süre dolup borçlarını ödeyemeyince, vadenin uzatılması karşılığında faiz katlanarak artırılırdı. Sakîf ve Benî Muğire kabileleri arasında meydana gelen böyle bir olay üzerine bu âyet nâzil olmuştur.⁵⁵ Sonraki süreçte Allah yolunda mallarını harcamaları için müminler teşvik edilmiştir.⁵⁶ Son merhalede ise, faizi kesin olarak yasaklayan ve onu, Allah’a ve Resûlüne savaş açmak olarak niteleyen hükümler peş peşe gelmeye başlamıştır.⁵⁷

Kur’an her şeyden önce dinî-ahlâkî bir çağrıdır. Zira ilâhî hitap kesinlikle hukûkî bir kanun metni değildir. Kur’an bir hukuk kitabı olsaydı, toplumların anayasasından ekonomik/ticarî faaliyetlerine kadar sosyal hayatın tüm alanlarıyla ilgili yasalar tanzim etmesi gerekirdi. Oysa Kur’an, tarihin her döneminde toplumun ihtiyaçlarına uygun düzenlemelerin yapılabilmesi için temel ahlâkî değer ve prensipleri sunmuştur. Mamafih Kur’an bütün bu alanlara ilişkin herhangi bir kanun teklifinde bulunmamıştır. Siyasetle ilgili olarak sadece şûradan bahsedilmiş ve istişarenin önemine vurgu yapılmıştır bununla birlikte şeklinin nasıl olacağı hususu insanlara bırakılmıştır. İktisat için bir düstur mahiyetinde ribâ lafzı kullanılmıştır. Burada ribâ

⁵⁰ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Safvetü’l-telefâsîr*, çev. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz (İstanbul: Yeni Şafak, 1995), 4/501.

⁵¹ er-Rûm 30/39.

⁵² en-Nisâ 4/160-161; ayrıca bk. el-Merâğî, *Tefsiru’l-merâğî*, 3/60.

⁵³ Âl-i İmrân 3/130.

⁵⁴ el-Merâğî, *Tefsiru’l-merâğî*, 4/65.

⁵⁵ Ebü’l-Fadl Şihabüddin Mahmut Âlûsî, *Ruhu’l-meânî tefsirü’l-Kur’ani’l-Azîm ve’s-sebi’l-mesanî* (Beyrut: y.y.,1994), 6/45.

⁵⁶ el-Bakara, 2/274; Ayrıca bk. Muhammed el-Behiy, *Kur’an ve Toplum*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 14.

⁵⁷ el-Bakara, 2/275-279.

lafzının nizâmi tanımı yapılmamış ve beşerî aklın kullanımı için alan açılmıştır.⁵⁸ Kur'an'ın genel hitabında belirgin husus şudur: İnsanlığa seslenişte hep ahlâkî düsturlar verilmiştir.

Yine diğer teşrî' bir hüküm zekâttır. Zekât önceki dinlerde var olan bir ibâdetdir.⁵⁹ Nitekim Kur'an-ı Kerim zekât ibadetinin, Hz. İbrâhîm'in dininde emredilmiş olduğunu⁶⁰ ve Hz. İsmâil tarafından da devam ettirildiğini bize bildirmektedir.⁶¹

Zekâtın ne zaman farz kılındığına dair değişik görüşler vardır. Mekke'de inen sekiz sûrede zekât kelimesi sarih olarak geçmiştir.⁶² Ancak zekât ibâdeti Mekke devrinde sadece gönüllü yapılan, insanların tercihine bırakılan bir ibâdetti. Bir başka ifâde ile Mekke'de zekâtla ilgili nâzil olan âyetler, çağrı, teşvik, sevdirmeye, dayanışma ve sakındırma şeklinde olmuştur. Medenî âyetlerde ise daha çok emir ve zorunluluk uslûbu kullanılmıştır. Artık zekât resmi bir şekle büründürülmüş ve mali bir kaynak olmuştur.⁶³ Zekâtın hangi yılda farz kılındığı konusunda ihtilaf vardır. En sağlam görüş, zekâtın hicretin ikinci yılında farz kılınmış olduğudur.⁶⁴ Hadis kaynaklarında, zekâtın farziyeti, Hz. Peygamber tarafından hicretin ikinci yılında ilan edildiği, ilk mecburiyetin fitre ile ilgili olduğu zikredilmektedir.⁶⁵

Genel olarak şunu söyleyebiliriz; Medine döneminde emredilen zekâtın, İslâm site devletinin oluşum safhasının daha ilk basamaklarında yer aldığı görülür. Bu dönemde Müslümanların her alanda sahip oldukları hürriyet, onlara geniş imkânlar sağlamış ve bu sayede Müslümanlar gelişme kaydetmiştir. İşte bu tekâmülle aynı paralelde sınırları belli olan kesin emirlerle zekât bildirilmiştir.⁶⁶ Yani bu durum İslâm toplumunun bağımsız ticaret yapabilme ve sermayeyi kendi kurdukları model üzere inşa edebilme güç ve imkânlarına sahip olduklarını gösterir. Dolayısıyla zekât, bir vâcibiyet/zorunluluk olarak İslâm'daki yerini almıştır.

Kur'an'ı Kerîm, toplumun tekâmülü evresinde kimi ibadetlerin ön hazırlığı diyebileceğimiz şekilde bilgi ve tecrübe ile alışkanlıklar kazandırıyor ve sonrasında toplumun oluşum aşamasındaki evrelere göre, o konu ile ilgili âyetler yer yer indiriliyor. Dolayısıyla Kur'an'da

⁵⁸ Roger Graudy, *Entegrizm*, çev. K. Bilgin Çileçöp (İstanbul: Pınar Yayınları, 1995), 93.

⁵⁹ el-Bakara 2/83; Enbiyâ 21/73.

⁶⁰ el-Enbiyâ 21/73.

⁶¹ Meryem 19/55.

⁶² Meryem 19/31-55; el-Enbiyâ 21/73; el-Müminûn 23/4; en-Neml 27/3; Lokmân 31/4; er-Rûm 30/39; Fussilet 41/7.

⁶³ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 3/362.

⁶⁴ Derveze, *Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 3/363.

⁶⁵ İbrahim Canan, *Kutüb-i Sitte Muhtasarı, Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 1/114.

⁶⁶ el-Bakara 2/110; et-Tevbe 9/5, 103.

hedef ve maksadın bir olduğu farklı şekillerde gelen çeşitli vahiy örnekleri vardır. Tadrîci metot ile hedeflenen gaye; muhatabı ve gelişme döneminde olan cahili (materyalist) toplumu, yeni “*insânî*” İslâmi topluma geçiş aşamasına ihtiyaçlarına göre hazırlamak ve bunları belli bir pedagojik yöntemle yani psiko-sosyal gelişim tekâmülünde gerçekleştirmektir. Nitekim Kur’an, mükellefiyetlerde kolaydan zora doğru bir seyir takip etmiştir.⁶⁷ Namaz önceleri iki vakit kılınırken, beş vakite çıkarılması⁶⁸ ya da bahsi geçen içki, ribâ, zekât gibi teşrî’ hükümlerde belli bir aşama ile kolaydan zora doğru hükümlerin farzıyeti, tadrîcîliğin örneklerindedir.

İnsanlık hayatı sürekli bir devinim ve değişme halindedir. Özellikle son yüzyıllarda çağdaş gelişmeler, bütün insanlığı etkilemiş, hemen hemen tüm alanlarda oldukça hızlı bir şekilde değişim gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerin etkisi ile değişen taleplerin, ihtiyaçların ve problemlerin karşısında dini nasların da bir şekilde yeniden yorumlanması düşüncesi gündeme gelmiştir. Dolayısıyla bu durumla karşılaşan dindar bireyin veya toplumun, kendi hayatı için bir alan yaratması gerekmektedir. Bu da nas-olgu ilişkisi üzerinden yürütülen bir yorumlama faaliyeti olarak gerçekleşir.⁶⁹

Çağdaşlaşmanın etkisi ile psiko-sosyal olguların, sosyo-kültürel süreçlerin birtakım değişikliklere sebebiyet vermiş olması insanın aslî ve fitrî karakterlerini veren değerlerin değiştiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır: “*Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara. Oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağlam hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır.*”⁷⁰ Âyete göre, insanın fitratı ve karakteriyle bağlantılı özü değişmemektedir. Değişme/değişim hadisesi, sadece insanın talep ve ihtiyaçlarını yerine getirme şeklinin ve yönteminin farklılığıdır. Dolayısıyla insan fitratı değişime konu olmamakta ve yine insan fitratına hükmeden sabit değerlerde de değişme olmamaktadır. Burada sorgulanması gereken nokta, sosyal değişim karşısında İslâm’ın nerede durduğu ve onunla nasıl bir dinamik ilişkiye girdiği konusunun değerlendirilmesidir. Son dönem İslâm düşünürlerinin bu anlayıştan yola çıkarak Kur’an’da

⁶⁷ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10 Baskı, 2017), 140.

⁶⁸ Yahyâ b. Selâm b. Ebî Sa’lebe el-Kayravânî, *Tefsîru yahyâ b. selâm el-basrî el-kayravânî*, thk. Hind Şelebî (Bejrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2004), 2/649; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî şerhu sahîhi’l-buhârî* (Bejrût: Dâru’l-ma’rife, 1379), 2/53.

⁶⁹ Talip Özdeş, “İslâm-Sosyal Değişim İlişkisinin Değerlendirilmesi”, *Tevilat İslâmi İlimler Dergisi* 1/1, (2020), 188-189.

⁷⁰ el-Âli İmrân 3/14.

nesh teoremi ve tarihselcilik alanlarındaki çalışmaları bu yönde atılan adımlara örnektir.⁷¹ Günümüzde de bu konularda çalışmalar sürdürülmekle birlikte makâsîd nazariyesi çerçevesinde tadrîc-teşkil üzerine, bu perspektifle ele alınan çalışmalar yapılması ve bu metodolojinin geliştirilmesi, elbette bu minvalde değerlendirilebilir. Buna göre öncelikle teşekkül ve teşkil kavramlarına bir tanımlama getirerek konuya devam etmek isteriz.

Kur'an'ın muhtevasının, ilk muhatap toplumun varoluşsal alanıyla ilişkiye girerek nasıl metinleştiği durumu, nass-olgu bağlamında, toplumun nasıl şekillendiğini, Kur'an'ın teşkil ve teşekkül süreciyle ifade edebiliriz. “شکل” kelimesi sözlükte benzer, misl, tarz, şekil ve renk anlamına gelir.⁷² Bu kelimeden türetilen “تشكل” kelimesi ise, meydana gelmek, oluşmak anlamına gelir. Kur'an metninin oluşum sürecini ifade eden terim anlamı ise şöyledir: “Kur'an'ın inmeye başlamasından vahyin kesilmesine kadar muhatabın içinde bulunduğu inanç, ahlâk ve sosyal hayatla diyalektik bir ilişki çerçevesinde şekillenmesine ve metin olarak ortaya çıkmasına “teşekkül” denir.”⁷³ Yine aynı kökten gelen “تشكيل” kelimesi şekil vermek, değiştirmek ve dönüştürmek anlamına gelmektedir. Terim anlamıyla, Kur'an'ın muhatabını etkileyerek değiştirme ve dönüştürme sürecini kapsayan bir ifade olarak “teşkil” şu şekilde tanımlanabilir: “Kur'an'ın kendi perspektifine uygun olarak gerek canlı muhataplarını gerekse sonradan onunla karşılaşacak dolaylı muhatapları, inanç, ahlâk, ibadet ve sosyal hayat açısından değiştirip dönüştürmesine ‘teşkil’ denir.”⁷⁴

Teşekkül, Kur'an metninin oluşum sürecini ve bu süreç sonunda ortaya çıkan Kur'an metnini ifade eder. Teşkil ise, teşekkül sürecinde ve sonrasında doğrudan veya dolaylı bir şekilde muhatabın inanç, ahlâk ve sosyal hayat açısından değişmesi ve dönüşmesi ile ilgilidir. Teşkil ve teşekkül süreci ile Kur'an'ın hitap ettiği toplumun yaşadığı olgusal durumlar, Kur'an'da muhteva olarak yer alır. Fakat bu anlatım, tarihî olayların anlatımı tarzında değildir. Bunları Kur'an, kendi perspektifiyle ele alır ve muhatap toplumun anlayışını sorgulayarak ve onları yönlendirerek muhteva içinde işler. Yani Kur'an, pasajlarını oluştururken öncelikle kendi perspektifi ile olguyu yoğurmuş, ondan sonra muhatap topluma mesajını sunmuştur. Dolayısıyla burada ciddi bir nass-olgu diyalektiği görülmektedir.⁷⁵

⁷¹ Özdeş, *İslâm-Sosyal Değişim İlişkisinin Değerlendirilmesi*, 193.

⁷² Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, “şkl”, 2/349; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (İran: Neşru Edebi'l Havze, 1363/1405), “şkl”, 11/ 356-357.

⁷³ Yavuz, *Kur'an Metni ve Olgusal Bağlamı ile İlgili Kavramlar*, 50.

⁷⁴ Yavuz, *Kur'an Metni ve Olgusal Bağlamı ile İlgili Kavramlar*, 51.

⁷⁵ Yavuz, *Kur'an Metni ve Olgusal Bağlamı ile İlgili Kavramlar*, 51.

Kur'an'ın teşekkülünü tencîmî olarak görebilir, toplumun teşkilini ise tedrîc kavramıyla birlikte düşünebiliriz. Şöyle ki, Kur'an'ın tencîmî olarak vahyedilmesi, toplumunda bu minvalde teşkili/şekillenmesi ile murad-ı ilâhî'nin gayesine (Kur'an'ın en temel/en üst gayesine) ulaşma talebidir. Tedrîce riâyet prensibi de gayeci bir özelliktir. Tedrîcin gayeci tanımını şu şekilde ifade edebiliriz; “İslâm o günün toplumunu sosyal bir vâkıa olarak olduğu gibi kabullenmesi manasında gerçekçiliği ile, ‘aynı toplumdaki ideal bir ümmet yaratma amacı’ taşıyan gayeci özelliğinin tabî bir sonucudur.”⁷⁶ Bu yaklaşıma göre, teşkil süreci, Kur'an'ın inzâli (inmeye başlaması) ile nüzûl sürecinde vahiyle gerçekleşmiştir. Vahiy sonrasında ise Kur'an'ın temel maksatlarına ulaşmada makâsîdî bir ilke olarak tedrîcîliği toplumun maslahatı paralelinde yorumlarla kıyamete kadar devam eden bir ictihad olarak görebiliriz.

Bir İslâm toplumunun tedrîcîlik aşamalarını dikkate alan her bir maslahat, ictihâdî bir dinamizmdir. Kur'an ve Sünnet'te yer alan vahye işaret eden⁷⁷ bir ruhtur şeriat. Buna göre, her iki kaynaktan beslenen sistematik akıl yürütmenin neticesinde ortaya çıkan şey ictihattır. Bu iki kaynaktan bağımsız bir akıl yürütme İslâmî değildir. Makâsîd, İslâmî ilimlerin dışından gelen “reform” ve “yenilenme” projelerinin aksine, İslâmî ilimlerin içinden gelen Müslüman zihinlere ve duyarlılığa hitap eden bir yöntemdir.⁷⁸ Tedrîcîliğin, makâsîd altında yer alan ictihâdî bir dinamizm olduğunu söyleyebiliriz. Günümüz gerçekleri ile naslar arasındaki bağı kurmak, sosyal yaşamın pratiklerine entegre olmak, yeni meselelere cevap üretebilmede elbette daha yüksek bir ihtimaldir. Zira makâsîdî veya onu oluşturan ictihad mekanizmalarını/usul ilkelerini “Dinî bilgiyi yorumlama usulü” gibi metodolojik bir yaklaşım çabası olarak değerlendirebiliriz. Ve hatta İslâmî terminolojinin içinden neş'et eden makâsîdî, çoklu anlam sapması diyebileceğimiz eksen kaymasını minimuma indirgeyerek, ulemanın görüşlerindeki ihtilafları ‘rahmet ekseninde birlik’ anlayışına yaklaştıran bir disiplin olarak görebiliriz.

Konumuza ışık tutacak en güzel örneklerden biri, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) fethedilen toprakların statüsü ile ilgili ictihâdî uygulamalarıdır. Bu konuyu Fazlur Rahman'ın (ö. 1988) dilinden şöyle özetleyebiliriz:

“Rivâyete göre Irak'taki Sevâd toprakları Hz. Ömer'in idaresindeki Müslümanlarca fethedildiği zaman, Halife Ömer bu toprakların ganimet olarak askerlere dağıtılmasını reddetmiştir. Ganimet topraklarının dağıtılması, o zamanların hukukî bir kuralı olmakta idi. Ve Hz. Peygamber

⁷⁶ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 139.

⁷⁷ Enis Ahmed, “Mevlânâ Seyyid Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin Şeriat Anlayışı”, çev. Mehmet İbrahim Şaban, *İslâmîyât* 1/4, 1998, 161-169.

⁷⁸ Casir Avde, *İslâm Hukuk Felsefesi “Makâsîdî-Ş-Şeria”* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016), 26.

tarafından da bu kural uygulanmıştı. Dolayısıyla Hz. Ömer'in bu kararı ciddi bir hoşnutsuzluk doğurdu, zira bu davranış, muhalefete göre Peygamber sünnetinin açık bir ihlali idi. Bu hoşnutsuzlukların sonunda, Hz. Ömer bir gün halkın karşısına çıkarak, muhaliflerine, bu davranışını destekleyen bir âyet bulunduğunu söyler ve Haşr Sûresi, 10. âyeti okur. Ganimetlerin nasıl dağıtılacağı hususunu dile getiren âyetlerin⁷⁹ peşinden gelen bu âyet, ganimet dağıtılırken gelecek nesillerin haklarının da düşünülmesini zikrediyordu. Hz. Ömer de bu fikri benimsemişti. Eğer topyekûn bir ülke toprakları fethedilen askerlerin aileleri arasında dağıtılsa, gelecek nesillere nasıl bir pay, hak kalacaktır?⁸⁰

Hz. Ömer'in, bu ictihadında salt maslahat düşüncesiyle âyeti uygulamaktan vazgeçtiği veya hüküm değişikliğine gittiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü O, ganimet âyetini fıkıh ederken⁸¹ fey âyetleriyle⁸² beraber değerlendirmektedir. Yani Hz. Ömer, toplumu/insanı merkeze alarak maslahat gereği bir âyetin hükmünü diğer âyetlerle birlikte değerlendirmiştir. Bu uygulamasında Hz. Ömer'in maslahata göre hareket ettiğini inkâr etmek mümkün değildir. Bu topraklar eğer savaşa katılanlara dağıtılsaydı, bazı problemlere gebe olabilirdi. Sosyal adalet, ekonomik dengeler ve güvenliğin temini açısından şiddetli bir sıkıntı meydana getirebilirdi. Bütün bunlar Kur'an'ın küllî maksatları çerçevesinde toplumun maslahatı gereği yapılan bir ictihad dinamizminin somut örneğidir. Nasslarla çatışan bir maslahat durumu ortaya çıkarmamıştır. Zaten tadrîc olayı, Kur'an'da bir hadise için birden çok hüküm söz konusu olduğunda, maslahatların değişmesi neticesinde mevcut aslî hükmün farklı tatbikinden ibarettir.⁸³ Bir başka ifâde ile tadrîc, Şâri'in gayesine ulaştıracak vesile ve yolların değişmesidir.⁸⁴

Diğer bir konu ise, Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekâtan pay dağıtılmasına ilişkin Kur'an hükmünü⁸⁵ askıya almasıdır. Hz. Ömer, söz konusu âyetin illetini nassın zahirine değil, dönemin sosyal koşullarına dayandırmıştır. İslâmın ilk yıllarında Müslümanların güçlenmesine yönelik bir hamle olan müellefe-i kulûba pay verilmesi hükmü Hz. Ömer zamanında İslâm hâkimiyetinin tesisiyle birlikte uygulanma zeminini kaybetmiştir.⁸⁶ Nitekim Kurtûbî (ö. 671/1273) de, İmam Mâlik (ö. 179/795) ve rey taraftarlarının müellefe-i kulûba zekâtan bir pay verilmesinin sona erdiği görüşünde olduklarını dile getirmiştir. Çünkü Allah İslâm'ı ve

⁷⁹ el-Enfâl 8/1, 41.

⁸⁰ Fazlurrahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 109-110.

⁸¹ el-Enfâl 8/1, 41.

⁸² el-Haşr 59/6-9.

⁸³ Muhammed Mustafa Şelebi, *Talilü'l-Ahkâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981), 307-322.

⁸⁴ Mustafa Ahmed Zerka, *Fıkhu'l-İslâmî fi Sevbihî'l-Cedid el-medhal* (Dımaşk: y.y., 1956), 2/925.

⁸⁵ et-Tevbe 9/60.

⁸⁶ Nasr Hamid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. M. Emin Maşalı (Ankara: Kitâbiyât, 2006), 134.

tarafatlarını aziz kılmış, kâfirleri zelil etmiştir.⁸⁷ Kurtûbî, müellefe-i kulûba zekâttan hisse verilmesini İslâm'ın zafere ulaşması ve güç kazanması için yapılan cihada benzetmiştir. İbnü'l Arabî (ö. 543/1148) ise, İslâm güçlendiği zaman müellefe-i kulûbun hissesinin düşeceğini, ihtiyaç duyulduğunda ise onlara pay verileceğini, nitekim Resûlullah'ın böyle yaptığını zikreder.⁸⁸

Hz. Ömer'in bu iki uygulaması, zikredilen âyetlerin hükmünü ortadan kaldırmak değildir. Bu uygulamada esas olan toplumsal şartların değişmesi ile hükmün konulmasının askıya alınması ya da başka bir deyişle, eski şartlarda uygulanan bir hükmün yeni gelişen-değişen pozisyonlar karşısında o hükmü icra edememe durumunun hâsıl olmasıdır. Buna mukabil yine anılan âyetlerin hükümlerinin tahakkuk edeceği zaman ve zemin zuhur ettiğinde tekrar yürürlüğe girmesidir. Görüldüğü üzere burada hükümlerin ortadan kaldırılması değil, illet-nass ilişkisindeki prensip ile değerlendirilmiştir. İletinin mensubiyeti olduğu nass "hüküm" uygulanmıştır. Nitekim toplumsal ihtiyaçlar ortaya çıkınca veya toplumsal yapı uygun hale gelinceye kadar hükmün geciktirilmesi esası veya aynı yükümlülüğü konu edinen hükümlerin içerdikleri yükümlülüğün derecesi bakımından yani aşama aşama getirilmesine de (hüküm içi) tadrîc⁸⁹ denilebilmektedir.

Kur'an'ın metni lokal ve donuk bir kanun metni değildir. Onun evrensel ilkeleri, pratik yaşamda tüm insanlığı kuşatıcı bir okuma ile gerçekleşir. Olgunun sürekli bir devinim içermesi, nassın yorumunda belirleyici bir etken olduğu bilinen bir durumdur. Dolayısıyla olguyu dikkate almadan, salt nassların literal yapısından hareketle yapılan bir yorumlama faaliyeti, "*insan ilişkilerini tarihin bir anında dondurup bırakmak anlamına geleceğinden yaşantımızı felç eder.*"⁹⁰

İslâm ilim geleneğimizde, Hz. Peygamberden itibaren Kur'an âyetlerini tefsir ederken, lafzî/zâhirî delaletlerini dikkate almakla birlikte onu aşan, aşkın (müteal) bilinç şuuru ile en başta Kur'an'ın külli maksatlarını ve metin dışı unsurları da dikkate alarak yorumlara başvurulmuştur. Her şeyden önce, Kur'an'ın kendisi, insanlardan bunu istemektedir: "*Kur'an'ı okuyup tedebbür etmezler/düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitler mi var?*"⁹¹ âyete göre, Kur'an'ın engin manalarında dolaşmanın ve kilitleri açmanın yolu "tedebbür"dür. Tedebbür'ün işlevselliğine yönelik Şâtîbî de, Kur'an'ın maksatlarına yönelen bir kimse için söz

⁸⁷ Muhammed b. Ahmed Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l Kütübî'l İlmîyye, 1967), 8/181.

⁸⁸ Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l Arabî, *Ahkâmi'ü'l Kur'an* (Beyrut: Dârü'l Kitabu'l İlmîyye, 1988), 2/966.

⁸⁹ Türçan, "Tadrîc", 40/265-267.

⁹⁰ Roger Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Pınar Yay., 1990), 68.

⁹¹ Muhammed 47/24.

konusu olduğunu söylemiştir.⁹² Günümüzde Kur'an'ı bu amaç doğrultusunda okuduğumuz takdirde, ilâhî hitabın sözleri ile toplumsal hayatın dinamizmine bir diyalektik ilişki sunabiliriz.

Kur'an'ın maslahat ve maksat prensiplerini arka planda tutmanın varacağı nokta formalizm düzlemidir yani şekilcilik. Aktüaliteyi ve toplumsal/kültürel bağlamı dikkate almayan yorumlama faaliyeti literalizm ve formalizm tuzağına düşmekten kendini kurtaramayacaktır. Allah tarih içinde Kur'an'la insana hitap etmiştir. Bir yanda tarih üstü vahiy tecrübesi yer alırken diğer yanda ise nazil olunan dönemin tarihsel hususiyetleri söz konusudur. Bu yerel ve tarihsel kalıplarda tüm zamanlar için geçerli davranış kodları yer almaktadır.⁹³ Kur'an, ilk muhataplarını çevreleyen şartlara göre aynı probleme temel maksatlar muvacehesinde birbirinden farklı cevap örnekleri sunmaktadır.

Makâsîd, hayatın sosyal değişimine (tedrîcî olarak) bir cevap üretmek üzere, yaşamın pratik yönüne bakan, onunla buluşan bir yöntem olarak, salt bir hukuk metodolojisi değil, daha öte alternatif bir anlama (fikh) metodolojisidir.⁹⁴ Getirdiği argümanlar ve sunduğu teklifler dikkate alınırca Kur'an'ın bir bütün olarak anlaşılmasına yönelik alternatif bir anlama metodolojisidir.

Genel olarak şunu söyleyebiliriz; Nass-olgu diyalektiğinde makâsîd çerçevesinde hükümleri uygulamada tedrîc/teşkil yöntemi önem kazanmaktadır. Dolayısıyla makâsîd, toplumun durumsallığını (tedrîc) dikkate alarak, İslâmî yenilenmenin (dinî bilginin ictihadı) günümüzdeki en önemli entelektüel araçlarından ve yöntemlerinden bir metot olarak görebiliriz.

Sonuç

Allah katından indirilen vahyî söylem, lafzı ve manası mucize olan kitap, Kur'an'dır. Buna mukabil içinde insanlık tecrübesini barındıran ve evrene ait tüm mahlukatın kitabı ise, kâinat kitabıdır. Bu iki kitabı da okumak, insana özgüdür. Bu donanım ile yaratılan insan, öncelikli olarak okumaya kendinden (insandan) başlar. İnsan ancak yaratılış amacına uygun, Kur'an'ın çizdiği ufukla, bütüncül bir medeniyet bilgisine Kur'an ve kâinatı birlikte okuyarak ulaşabilir. Aksi halde tek yönlü okuma ile murad-ı ilâhî'nin -tevhid ilkesi prensibine inanan müminlerin yeryüzünü imar etme ve halifelik görevinin misyonu- vaadi gerçekleşmemektedir.

⁹² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 4/209.

⁹³ Graudy, *Entegrizm*, 94.

⁹⁴ Muhammed Halid Mes'ud, *İslâm Hukuk Teorisi*, çev. Muharrem Kılıç (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 171-172.

Kur'an'ı, nass-olgu diyalektiği çerçevesinde okumak ayrıca, vahyi ve muhatabı tadrîcî metotla okumaktır. Kur'an'ın tencîmi, nas-olgu diyalektiğinde tadrîcî bir okumanın da esasını bize vermektedir. Nitekim tencîmi olarak inzâl olan âyetlerle Kur'an oluşurken (teşekkül), diğer taraftan da muhatap toplumu değiştirip dönüştürmesi (teşkil) ve paralelinde âyetlerdeki metnin muhtevası da değişmektedir.

Kur'an'ın anlaşılmasında âyetlerin, Mekkî ve Medenî bağlamı çerçevesinde okunması, vahyin ilk evrelerindeki tebliğ ve irşat faaliyeti ile muhatabın itikâdî ve ahlâkî yönden nasıl tadrîcî olarak teşekkül ettirdiğini göstermektedir. Medine döneminde ise, teşrî' hükümlerini tadrîcî bir şekilde toplumu İslâm toplumuna dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Genel olarak Mekkî âyetler (küllî) tümel ilkeler, Medenî âyetlerin (cüz'î) ise tikel ilkeler içerdiğini söyleyebiliriz.

Modern çağda Müslümanların, sabiteleri ve pratikleri sürekli bir sarsıntı içinde olup, çeşitli aşamalardan geçmektedir. Özgürlük, serbestlik halleri bile istikrara kavuşamamaktadır. Kur'an'ın metinleşme süreci, muhatap toplumla karşılıklı aktüel bir dinamizm geliştirerek, diyalektik bir ilişki kurmuştur. Buna göre teşekkül/tencîm ve teşkil/tadrîc sürecini doğru okuyarak, günümüz Müslümanları da kendi maslahatları çerçevesinde teşkilleri gerçekleştirilmede bazı ipuçları veya yönlendirmeler bulabilir. Nitekim toplumsal maslahatların değişmesi neticesinde, Şâri'in gayesine ulaştıracak vesile ve yolların değişmesine tadrîc diyebiliyoruz. Yani daha açık bir ifade ile tedric, makâsıdın altında yer alan dinamik bir ictihâdî yöntemdir.

Kur'an'da "öz anlam" diye ifade edebileceğimiz "*makâsıdu'l-Kur'an*" ile dinî normatif hedeflerine ulaşabilmek için ilmî, felsefi düşünce ve araştırmanın Kur'an'a ve geleneğe uygulanmasına dayalı eleştirel bir okuma ve anlama metodu her geçen zamanda kendini yenileyecektir.

Makâsıdî bir Kur'an okuması; vahyin pratik hayatın içinde olması, yaşadığı döneme aktif ve hazır bir imkân olarak ihtiyaçlara cevap verebilmesidir. Buna yönelik olarak Kur'an'ın küllî maksatları çerçevesinde okunması ve değişen toplumun maslahatlarına cevap üretilebilmesi Kur'an vahyinin evrenselliğinin dinamik/ictihâdî bir yorumla ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed, Halil b. *Kitâbu'l-Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiye. 1424/2003.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihabüddin Mahmut. *Ruhu'l meânî tefsirü'l Kur'ani'l-Azim ve's-sebi'l-mesanî*. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1994.
- Alvani, Taha Cabir. *İrtidat (Tarihsel ve Metinsel Analiz)*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Mana Yayınları, 2014.
- Arkoun, Muhammed. *Kur'an Okumaları*. çev. A. Zeki Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Avde, Casir. *İslâm Hukuk Felsefesi "Makasidü'ş-Şeria"*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2016.
- Bûtî, Ramazan. *Min ravâu'l-Kur'an*. Dımeşk: y.y., 1970.
- Canan, İbrâhîm. *Kutüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'an*. nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhavî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1992.
- Demirci, Muhsin. "makâsîd". *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Derveze, İzzet. *Allah Yolunda Cihad*. çev. Ali Aslan. İstanbul: y.y., 1988.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 3 Cilt, 1995.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür (Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: Kitâbiyât, 2006.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Mefhumu'n-nass dirase fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Merkezu'l-Kâfi el-Arabî, 1994.
- ed-Dibânî, Abdulmecîd Abdulhamîd. *el-Medhal ilâ dirâseti'l-fikhî'l-islâmî*. Bingazi: y.y., 1994.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-buhârî*. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1379.
- el-Behiy, Muhammed. *Kur'an ve Toplum*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- el-Karadâvî, Yusuf. *el-Halâlû ve'l-harâmu fi'l-islâm*. Kahire: Mektebetü'l-Hadîs, ts.

- el-Kayravânî, Yahyâ b. Selâm b. Ebî Sa'lebe. *Tefsîru yahyâ b. selâm el-basrî el-kayravânî*. thk. Hind Şelebî. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1425/2004.
- Enis Ahmed, "Mevlânâ Seyyid Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdi'nin Şeriat Anlayışı". çev. Mehmet İbrahim Şaban, *İslâmiyât* 1/4 (1998), 161-169.
- er-Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 1-32. Beyrut: y.y., 1990.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Baskı, 2017.
- Erten, Mevlüt. *Nass-Yorum İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Esack, Farid. *Kur'an Özgürleşme ve Çoğulculuk*. çev. Çağla Taşkın. Ankara: Hece Yayınları, 2018.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Daru'l-Hadis, 2004.
- ez-Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedreddin b. Bahadır. *el-Burhân fî ulûmi'l Kur'ân*. thk. Ebu-Fadl Dimiyati. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Fazlurrahman. *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Fırat, Yavuz. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Vahiy Sürecinde Oluşan İslâm Toplumu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Garaudy, Roger. *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Pınar Yayınları, 1990.
- Graudy, Roger. *Entegrizm*. çev. K. Bilgin Çileçöp. İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.
- Gazali, Muhammed. *Fıkhu's-Sire*. çev. Resûl Tosun. İstanbul: Risale Yayınları, 1991.
- Hasrî, Ahmed Muhammed. *Tefsîru ayâtî'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l Ceyl, 1991.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım" *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Ekim 2018), 266-286.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *et-Tibyân fî eymâni'l-îmân*. nşr. Abdullah b. Sâlim el-Battâtî. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1429.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. İran: Neşru Edebi'l Havze, 1363/1405), "şkl".
- İbnü'l Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmü'l Kur'an*. Beyrut: Dâru'l Kitâbu'l İlmîyye, 1988.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fî ğârîbi'l-hadîs ve'l-eser*. nşr. Tahir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmîyye, 1979.

- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*. 8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyumu. ed. Mevlüt Güngör. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2011.
- Kurt, Mustafa. *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Kurt, Yaşar. "Kur'an'ın Nüzul Süreci". I. Kur'an Sempozyumu. 130-142. Çorum: İslâmi İlimler Dergisi Yayınları, 2007.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed. *el- Câmi' li ahkâmi'l- Kur'an*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1967.
- Kutub, Muhammed. *Dirâsetün Kur'âniye*. Kahire: Dâru's-şuruk, 6. Baskı, 1991.
- Kutub, Muhammed. *Kur'an'ı Nasıl Okuyalım*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Kutub, Muhammed. *Kur'an Araştırmaları Mekkî Âyetler*. çev. Bekir Karlığa- Beşir Eryarsoy. 2Cilt. İstanbul: Seriyeye Kitapları. 1997.
- Mahmasanî, Suphi. *Hükümlerin Değişmesi*. çev. Kassif Hamdi Okur. Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu İçinde. der. Mevlüt Uyanık. Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.
- Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *Tefsiru'l-maverdî*. Beyrut: y.y., 2 Cilt, 1992.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsiru'l-merâğî*. 1-10. Beyrut: y.y., 1974.
- Mes'ud, Muhammed Halid. *İslâm Hukuk Teorisi*. çev. Muharrem Kılıç. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l Kur'an, Kur'anın Anlamı ve Tefsiri*. çev. M.H. Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Öktem, Niyazi. *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: Der Yayınları, 1985.
- Özdeş, Talip. "İslâm-Sosyal Değişim İlişkinin Değerlendirilmesi". *Tevilat İslâmi İlimler Dergisi* 1/1 (2020), 187-207.
- Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>
- Öztürk, Mustafa. "Şâtıbî'nin Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Öncelikleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi". *İslâmiyât* 3/1 (2000), 71-94.

- Sâbûnî, Muhammed Alî. *Safvetü't-tefâsîr*. çev. Sadreddin Gümüş- Nedim Yılmaz. İstanbul: Yeni Şafak, 7 cilt, 1995.
- Subhî, es-Sâlih. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*. b.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000.
- Şâtıbî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el Gîrnâtî. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl-u Selmân. Mısır: Dâru ibn 'Affân, h. 1421.
- Şelebi, Muhammed Mustafa. *Talilü'l-ahkâm*. Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.
- Tabatabaî, Allâme Muhammed Hüseyin. *İslâm'da Kur'an*. çev. Ahmed Erdinç. İstanbul: Bir Yayınları, 1988.
- Türcan, Talip. "Tedrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed. *Esbâb-ı nüzûli'l-Kur'an*. thk. Âsım b. Abdulmuhsin el-Humeydân. Damam: Dâru'l-Islâh, 1992.
- Yavuz, Ömer Faruk – Deliser, Bilal. *Tefsir Metinleri I, Kur'an Metni ve Olgusal bağlamı ile ilgili Kavramlar*. Bursa: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Kitab, 2012.
- Zerka, Mustafa Ahmed. *Fıkhü'l-islâmî fi sevbihî'l-cedid el-medhal*. Dımaşk: y.y., 1956.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.

Gradualism and Piecemeal Revelation in the Context of the Divine Decree-Fact Dialectic

Lecturer, Mustafa Yücel SARALDI

Extended Summary

The revelation of the Qur'an piece by piece means that the Quran verses were not revealed to the Prophet at once, but were sent down gradually in twenty-three years time. The Qur'an has taken into account the faith-worship perception and moral values of the ignorant society. The piecemeal revelation of the Qur'an verses and in line with the purpose of the Qur'an transformation of the society into a moral one which believes in unification and oneness of Allah (tawhid) means gradualism. In other words, gradualism means changing the social fabric of individual and community life. In this article, we primarily aim to touch upon the different meanings of the concepts of piecemeal and gradualism. Furthermore, we aim to indicate that there is a dialectical relationship in the period of revelation in which while the formation process of the Qur'an was ongoing, it itself also continued to shape the society with a piecemeal method as well. As a result of this dialectical relationship, it is obvious that gradualism is a method in reaching the basic aims of the Qur'an in the formation stages of Islamic society. According to this method, in the context of the divine decree (nass)-fact dialectic, the principle of gradualism guides us and gives some clues. In this regard, in reaching the main purpose of the revelation, an ijtihadist method proposal in directing actual life, making use of the principle of gradualism, constitutes the basis of our article. The gradualism in nass-fact dialectic is essentially a definition that includes both the religious invitation/guidance activity and the implementation of the provisions (worship and treatment) in transforming the polytheistic society into the oneness society. It evaluates continuity and gradualism on the axis of society. Gradualism fully covers all issues both in the Meccan and Medina periods. The fact that the Qur'anic revelation realized its own formation with an analytical method and that it changed and transformed the addressee society (teşkil) was based on the nass-fact dialectic. The first steps of the basic principles in the dialectical relationship are the verses that were revealed in the Meccan period. The most basic subject of the Qur'an is aqidah. Different from the Madani surahs, the main subject of the Makki surahs is completely aqidah. In the Makki surahs, the subject of aqidah is mainly dealt with and covers all areas. It is obvious that the decrees that were revealed in the Meccan period are absolute and universal laws, and that the decrees that were revealed in the Medina period are the recording and explanation of the decrees that were preached in Mecca. It means that a principle that seems to have a universal character in civil law, has a particular content compared to a more comprehensive universal principle or it is an integral part of a universal principle. The Medina period, on the other hand, is a period in which the relations of worship, treatment and community were built on the creed of tawhid. It is the period in which legislative provisions were abolished in general or some existing orders and prohibitions were also revised. In this period, Muslims became stronger both politically and legally and socio-economically. The aim of gradualism is to prepare the jahiliyya (materialist) society to the changing conditions of the new (humane) Islamic society and to realize this transition with a certain pedagogical method in order to ensure a psycho-social evolution as well. As a matter of fact, the interpretation of the Qur'an follows a course from easy to difficult in obligations. While the prayer was performed for two times before, increasing it to five times, or the legal provisions such as alcohol, riba and zakat, and the assumption of the rules from easy to difficult with a certain stage are examples of gradualism. The text of the Qur'an is not a local and dull text of the law. Its universal principles are

realized with an encompassing reading of all humanity in practical life. The fact that the fact which is a determining factor in the interpretation of nass is not taken into account and an interpretation is based only on the literal structure of nass paralyzes our relations and lives. In our Islamic tradition, while interpreting the verses of the Qur'an, interpretations were made by taking into account the universal purposes of the Qur'an and the extra-textual elements, with the literal/external indications of the text, with a transcendent consciousness. The point of ignoring the principles of the Qur'an's maslaha and purpose is formalism. Interpretation activity without considering the actuality and social/cultural context will not be able to save itself from falling into the trap of literalism and formalism. Reading the Qur'an within the framework of the nass-fact dialectic, from another point of view, is to read the revelation and its addressee with a gradual method. The interpretation of the Qur'an also shows us the basis of a gradual reading in the nass-fact dialectic. While the Qur'an is formed with the verses that were revealed piece by piece, the content of the text in the verses changes in parallel with the transformation of the addressee society. In understanding the Qur'an, an evaluation of the verses within the framework of Makki and Madani context indicates how the preaching and guidance activities in the early stages of the revelation led to the gradual formation of the addressee in terms of creed and morality. It is understood that the verses that were revealed in the Medina period gradually transformed the society into an Islamic society, as they predominantly included legislative provisions. From this perspective, we can say that the Makki verses contain universal principles, while the Madani verses contain particular (partial) principles. The textualization process of the Qur'an established a dialectical relationship with the addressee society by developing a mutually actual dynamism. Accordingly, by reading the Quran's formation process correctly, today's Muslims can find some clues or guidance in realizing their formation within the framework of their own interests. As a matter of fact, as a result of the change in social interests, we can say that the means and ways that will reach the Shari's goal change gradually. In other words, to put it more clearly, gradualism is a dynamic ijtihadi method under the maqasid. In the nass-fact dialectic, the method of gradualism/formation gains importance in applying the provisions within the framework of maqasid. Therefore, we can see maqāsīd as one of the most important intellectual tools and methods of Islamic renewal (ijtihad of religious knowledge) today, taking into account the contingency of society (tedric).

Keywords: Tafseer, Piecemeal, Gradualism, Shape, Formation.